

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՏԵՐ ՓԻԼԻՊՈՍ (ՓԻԼԻՊՊԷ) ԹԵՔԻՐՏԱՂՑԻ ՈՒ ԻՐ ՏԱՂԵՐԸ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Յետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք ժէ. դարավերջին եւ ժԸ. դարասկիզբին ապրած ու ստեղծագործած անձանոթ տաղասացի մը՝ Տէր Փիլիպոս քահանայ Թեքիրտաղցիի վեց տաղերը, որոնք, ի բացառեալ մէկէն, կ'ենթադրենք որ անտիպ են ու կը հրատարակուին առաջին անգամ:

Միջնադարեան հայ բազմաթիւ տաղասացներու նման, Տէր Փիլիպոսի մասին եւս կենսագրական ծանօթութիւնները խիստ ժլատ են: Սակայն, ինք իր նմաններէն կը տարբերի անով, որ ըլլալով նաեւ բեղուն գրիչ, իր ընդօրինակած ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ իր մասին յաճախ ձգած է կենսագրական որոշ տուեալներ, որոնց ապաւինելով կ'ուրուագծենք իր կեանքի ուղին:

Մեր տրամադրութեան տակ եղած ձեռագրացուցակներուն մէջ Տէր Փիլիպոսի ընդօրինակած ձեռագիրներէն կարելի եղաւ գտնել հետեւեալները.

Ա. «Կանոնագիրք», ընդօրինակուած՝ 1703ին, Քիլիս: Ձեռագիրը նախ ունեցած է անանուն գրիչ մը, ապա զայն շարունակած է Փիլիպոս Երէց¹: Ձեռագիրին ճակատագիրը անձանոթ կը մնայ մեզի:

Բ. «Ժողովածոյ», ընդօրինակուած երեք տարբեր գրիչներու կողմէ Քիլիսի մէջ, 1709-1711, 1705-1711 եւ 1712ին: Ձեռագիր այս մատենաւ կը գտնուի Մաշտոցեան Մատենադարան, ձեռագիր թիւ 10945²:

Տէր Փիլիպոս գրիչն է անոր մէկ մասին միայն, ուր ձգած է հետեւեալ յիշատակարանը. [91բ] «Ա[ստուծո]վ աւարտեցի ես զառածեալս մեղօք Տ[է]ր Փիլիպպէս ի թվին ՌԵԿԱ [1712], մարտի ամսոյն ելլն եւ ի ապարիլ ամսոյ մուտն [92ա] ի Քիլիս գիտաքաղաքի, այսքան թետրիկս որ յաղաքս հոգեւորական քանի հարցմունս արարեալ մեծի վ[ա]րդ[ա]յ[ա]ն[ե]տաց Աբանասի եւ Կիւրդի, եւ սա տեսեալ մոր ընծա քիլիսցի Մխիթար բամասէրս ասաց ինձ գրել եւ ես ըստ տկար մարմնովս ծրեցի ի պիտոյս իւր որս բարով վայելել եւ երկարեալ ժամանակատրութեամբ օգտեցի ամէն»:

Գ. «Ճառընտիր», ընդօրինակուած 1718ին: Կը պահուէր Մշոյ երբեմնի Մատին-Պետրոս Առաքեալի վանքին մէջ, ձեռագիր թիւ 131³: Ձեռագիրը ցուցակազրոյդ՝ բանասէր Նազարէթ Պ. Մարտիրոսեան, Թիւրիմացութեամբ գրչութեան վայր նշանակած է Դալար Զոր գիւղը, հիմնուելով գրիչի չափածոյ յիշատակարանին մէջ յիշուած պատուիրատու՝ Տօնապետ Շահինի մասին եղած հետեւեալ տողերուն վրայ.

«Տեսեալ զսա մին Մասընցի,
Էր գաւառէն Սանասայի,
Մօտ քաղաքէն էր Հոգվեցի,
Եւ ի գիւղէն Դալար-Չորի»⁴:

Այսքանը բաւարար չիմք չէ անշուշտ, որ Դալար Զորը ընդունինք որպէս ձեռագիրի գրչութեան վայր: Այն հաւանաբար ընդօրինակուած ըլլայ Քիլիս, մանաւանդ որ Տէր Փիլիպոս նոյն յիշատակարանին մէջ կը նշէ թէ իր դուստրը՝ Եփրոսինը օժանդակած է իրեն՝ Թուղթ կոկելու ժամանակ: Դժուար թէ Տէր Փիլիպոս ընտանեօք մեկնած ըլլար Դալար-Զոր եւ հոն օրինակած ըլլար յիշեալ ձեռագիրը:

Դ. «Տօնացոյց», ընդօրինակուած 20 Յունիս 1722ին, հաւանաբար Քիլիս, Տէր Փիլիպոսի ու իր զաւկին՝ Զաքարիա Տիրացուի համար: Այս ձեռագիրը կը գտնուի Վիեննայի Միխիթարեաններու Մատենադարան, թիւ 1224⁵:

Ձեռագիրը նկարագրողը՝ Հայր Համագաստ Ոսկեան, ձեռագրի գրչութեան վայր յիշած է Թեքիրտաղը, հաւանաբար Հիմնուելով գրիչ Տէր Փիլիպոսի ինք իր մասին յայտնած այն տեղեկութեան վրայ, որ ինք ծնունդով Թեքիրտաղցի է: Մենք ձեռագիրը Թեքիրտաղի մէջ օրինակուած ըլլալու մասին ո՛չ մէկ ակնարկութեան հանդիպեցանք ձեռագրի մէկէ աւելի յիշատակարաններուն մէջ, այնպէս որ սխալ է՝ ըլլար ենթադրել, թէ ան օրինակուած ըլլայ Քիլիս: Աւելցնենք նաեւ, որ գրիչը իր գլխաւոր յիշատակարանին մէջ տեղ մը ինքզինք կոչած է «գնշտեհացեալս», որ իր՝ Թեքիրտաղէն դուրս գտնուելուն յաւելեալ մէկ ապացոյցն է:

Ե. «Ժողովածոյ», ընդօրինակուած՝ Քիլիս, 1724ին: Գլխաւոր գրիչն է Տէր Փիլիպոս, իսկ վերջին մասերու գրիչը՝ Սարգիս Երէջ Ատանացի: Ձեռագիր այս մատենան կը գտնուի Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի Մատենադարանը, ձեռագիր թիւ 1537⁶:

Վերոյիշեալ ձեռագիրներու յիշատակարաններուն ընձեռած ժառ տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուելով փորձենք ուրուագծել Տէր Փիլիպոս քահանայի կեանքին գլխաւոր հանգրուանները:

Տէր Փիլիպոս քահանայ բնիկ Թեքիրտաղցի (Ռոտոսթօ-Թագուոր Տաղ) է, բայց կեանքին մեծ մասը անցուցած է Քիլիս, ինչպէս ինք կ'ըսէ իր չափածոյ զոյգ յիշատակարաններուն մէջ՝

«Ես ծննդեամբս Թեքիրտաղցի,
Եղէ սննդեամբս Քիլիսցի»⁷:

Կամ՝

«Ես ի Քիլիս բնակէի,
Թեպէտ բնակամ աստի չէի,
Սնա զարգացայ աստ մնացի»⁸:

Ան Թեքիրտաղէն Քիլիս գաղթած է շատ կանուխ: Կը յիշուի որ 1680ին ստացած է Քիլիսի մէջ Մկրտիչ Դալր Զէյթունցիի գրչագրած Երուսաղէմի թիւ 1661 «Հին Կտակարան»ը⁹: Հոն, Տէր Փիլիպոս կը բնութագրուի որպէս «Թեքիրտաղցի մահտեսի Փիլիպոս դալր», իսկ ծնողներուն համար կ'ըսուի, թէ անոնք արդէն մահացած են:

Տէր Փիլիպոս որդին է Թեքիրտաղցի Խուլպէսէրի որդի ըռէնչպէր¹⁰ Յակոբի եւ Գալիանէի: Եղբոր անունն է Նիկողայոս: Քեռիներն են՝ Ղըշօղլի¹¹ մահտեսի Խաչատուր, մահտեսի Գրիգոր եւ Իզնատիոս:

Կինը կը կոչուէր Մարգարիտ, դուստր՝ Ղոզանի, զաւակը՝ Տիրացու Զաքարիա, հարսը՝ Գալիանէ, թոռնուհին՝ «գեռարոյս» Մարթա, դուստրը՝ Եփրոսինէ, փեսան՝ խոճա Ղազար:

Երբ Տէր Փիլիպոս 1680ին իր ծննդավայր Թեքիրտաղէն հեռու էր արդէն եւ կը յիշուի որպէս մահտեսի ու դպիր, ապա կարելի է ենթադրել, որ ան ծնած է առնուազն 1650 կամ 1660ականներուն: Անոր անուան վերջին անգամ կը հանդիպինք 1724ին, արդէն «դեռաբոյս» թոռնուհիի մը որպէս մեծ հայր:

Տէր Փիլիպոսի «նոգեւոր հայրն» է Զաքարիա «աստուածաբանութեան վարդապետը, զոր երախտագիտութեամբ կը յիշէ ինք իր յիշատակարաններուն մէջ:

Տէր Փիլիպոս իր զաւակը կոչած է Զաքարիա, հաւանաբար ի յիշատակ իր ուսուցիչին՝ Զաքարիա վարդապետին:

Զեռագրաց յիշատակարաններու մէջ քանի մը անգամ կը հանդիպինք յիշեալ Զաքարիա Մայազ վարդապետ Քիլիսեցիին, որ ըստ երեւոյթին չուշտակ վարդապետ մըն էր: Յիշուած է նաեւ անոր զաւակը՝ Ալեքսանը, իսկ աշակերտներէն, բացի Տէր Փիլիպոսէն, ծանօթ է անունը Իգնատիոս Եւդոկիացի-ի¹²: Զաքարիայի մասին կ'աթէ մանրամասնել, որ ան Բեթղեհէմի Ս. Մնընդեան այրին մէջ կ'աւարտէ ընթորինակութիւնը Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի թիւ 542 «Հին Կտակարան»ին եւ 1656ին զայն կը նուիրէ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքին¹³: Նոյն՝ 1656ին, ան նոյն վանքին կը նուիրէ նաեւ այլ ձեռագիր մը՝ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի թիւ 1323 «Ժողովածոյն»¹⁴: Միւս կողմէ, ան ստացած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի թիւ 1963 «Աւետարանը եւ ի յիշատակ իր որդւոյն» Ալեքսանին, զայն նուիրած է Սրբոց Յակոբեանց վանքին¹⁵:

Զաքարիա վարդապետ մահացած է 14 Հոկտեմբեր 1685ին, Քիլիս, ըստ իր զաւակին ձգած մէկ յիշատակագրութեան¹⁶:

Նկատելի է այն, որ Տէր Փիլիպոսի հոս հրատարակուող վեց տաղերէն երեքը թուագրուած են ու կը կրեն նոյն թուականը՝ 1708, հետեւաբար պիտի ենթադրել, որ եթէ ան տարուան մը ընթացքին գրած է երեք տաղ, ապա ան եղած պիտի ըլլայ բեղմնաւոր տաղասաց մը ու հաւանաբար բազմաթիւ այլ տաղեր եւս հեղինակած, որոնք կ'ամ չեն հասած մեզի եւ կ'ամ ցարդ կը մնան անծանօթ:

Այստեղ հրատարակուած առաջին չորս տաղերը վերցուցած ենք Զմմառի վանքի թիւ 609 ձեռագրէն¹⁷: Քննելով այս ձեռագիրը, հաստատ կարելի է ըսել, որ ան ԺԼ՝ դարասկզբի գրչութիւնն է¹⁸: Անոր պատճէնները ստացած ենք Պետրոս Արք. Միրաթեանի եւ Հայր Վարդան Գազանճեանի միջոցով:

Յիշեալ չորս տաղերուն հետ հրատարակութեան կու տանք նաեւ Տէր Փիլիպոսին վերագրուող երկու չափածոյ անտիպ յիշատակարաններ եւս, զորս վերցուցած ենք իր ընթորինակած Վիեննայի թիւ 1224 ձեռագրէն: Զայն նկարագրող Հայր Համազասպ Ոսկեան իր ցուցակին մէջ ակնարկութիւն ըրած է այս չափածոյ զոյգ յիշատակարաններուն մասին, բայց չէ հրատարակած զանոնք: Անոնց պատճէնները ստացած ենք հայագէտ՝ Փիթըր Քաուիէն¹⁹:

15 Ապրիլ 1708ին, Քիլիս քաղաքը կը պատուհասուի մարախի աննախադէպ յարձակումով, որուն աւելի ետք կը յաջորդեն նաեւ ուրիշներ²⁰: Աղէտը կը տեւէ երեք ամիս՝ աւեր ու վնաս սփռելով ամէն կողմ: Դէպքը այնքան ծանր կ'ազդէ Տէր Փիլիպոսի վրայ, որ ան ընդարձակ ոտանաւոր մը (41 տուն) կը գրէ այս առիթով՝ մանրամասնօրէն նկարագրելով քաղաքին վիճակն ու մարախին գործած աւերը:

Մարախի աւերներուն նուիրուած միակ բանաստեղծութիւնը չէ այս միջնադարեան հայ մատենագրութեան մէջ: Կան նոյն նիւթին նուիրուած մէկէ աւելի այլ գործեր եւս: Տէր Փիլիպոսինը մեզի ծանօթներուն մէջ կը մնայ ամէնէն ընդարձակն ու առաւել մանրամասնը:

Մարախի գործած աւերը օրին այնքան մեծ եղած է, որ միջնադարեան բազմաթիւ հեղինակներ չեն մոռցած այդ մասին գրել նաեւ իրենց ձգած ժամանակագրութիւններուն մէջ:

Տէր Փիլիպոսի մարախի նուիրուած տաղի առաջին երկու տունները գրեթէ նոյնութեամբ կրկնուած են 1713ին Երեւանի մէջ գրուած ձեռագիրի մը չափածոյ յիշատակարանին մէջ.

«Ի թիւ հազար հարիւր վաթսուն,
Երկու անել ի հետ ի նոյն»²¹,
Եկաւ մարախ քազում անհում,
Ի քաղաքն Երեւանում:

Ծածկեալ եղեւ երես օդոյն,
Եհեղ երկնից իբրեւ գծիւն,
Թռաւ իջաւ մէջ արտերուն,
Սկսաւ ուտել իբրեւ զշուն»²²:

Մարախի գործած աւերներուն մասին հետաքրքրական հաստատումներ կը կատարէ բանասէր Ասատուր Մնացականեան ժ.՝ դարու երգիչ Քոսա Երէցի՝ մարախի նուիրուած մէկ երգին հրատարակութեան առիթով: Մնացականեան կը լիշէ, թէ «մարախային աղէտներու» պատճառով, յաճախ տեղի ունեցած են սով եւ նոյնիսկ՝ գաղթ: Ժողովուրդը մարախը նմանցուցած է օտար բռնակալներու: Գրիչ մը, Լենկ Թիմուրի արշաւանքի սարսափները նկարագրած ժամանակ, յիշած է նաեւ մարախի գործած աւերները, աւելցնելով որ Լենկ Թիմուրն ու մարախը միասին մտան Հայաստան ու աւերեցին զայն»²³:

Մարախի պատուհասի պատկերը ամբողջացնելու համար, մեր կողմէ աւելցնենք նաեւ այն, որ արար մեծ լուսաւորիչ, գրող, բնիկ հայէպցի՝ Ապտուլ Ռահման Ալ Քաուաքիպի (1849-1902) առիթով մը գրած է թէ՝ «Երեք են մայր ամենայն չարեաց՝ ոջիլը, թուրքը եւ... մարախը»:

Պատահական չէ ուրեմն, որ մեր նախնիները ողբեր ու երգեր ձօնած ըլլան մարախին ու անիծեն զինք ու իր գործած չարիքները:

Հոս հրատարակուող չորրորդ բանաստեղծութիւնը տեղ գտած է նաեւ Տէր Փիլիպոսի ընդօրինակած Երուսաղէմի թիւ 1537 «Ժողովածոյին մէջ եւ հրատարակուած՝ Նորայր Եպս. Պողարեանի կողմէ, իր կազմած ձեռագրաց ցուցակին մէջ՝ «Տաղ ասայ որ ի քնոյն զարդի» բնաբանով»²⁴: Այստեղ հրատարակուող օրինակը տպագիրէն ունի չնչին տարբերութիւններ, զորս չենք նշեր:

Ա.

[Թերթ 13ա] ՈՏԱՆԱԽՈՐ Վ[Ա]ՄՆ ՍԱՐԱՆԻ ԱՐԱՐԵԱԼ Ի Տ[Է]Ր
ՓԼԻՊՊՈՍԵ ԸՍՏ ԸՈՒՄԿՕՐԵՆՆ²⁵

Ի թիւ հազար հարիւր խում,
Եթն անել ի հետ ի նոյն»²⁶,
Եկեալ մարախ քազում անհում,
Ի տասն եւ հինգ ապրիլ ամսոյն:

Ծածկեալ եղեւ երեսս յօղոյն,
Եհեղ երկնից իբրեւ զծիւն,
Թռեալ իջեալ մէջ սարերոյն,
Թաղեաց որդունք ի հող զետնոյն:

Ամեաց անդէն օրս քանոյն,
Զի բօն անձրեւ կայր ատուքս նոյն,
Իսկ մայիսի օր քսանոյն,
Թաղեալ որդունքն ձաքս հանոյն:

[13բ] Ելեալ ձագերն շատագոյն,
Իբրեւ ճանճերս մանտրագոյն,
Ուտել սկըսան խոտ կանաչնոյն,
Մինչեւ հասան ցան արտերուն:

Զինչ հանդիպեալ առաջ նոցոյն,
Կանաչ այգիք այլք խոտարնոյն²⁷,
Լափեցին զետ ո[ր]պ[էս] զշուն,
Ուր հանդիպան ոչ եւս թողուն:

Եղեւ զարմանք ամենեցուն,
Մարախք հասին եգեր շենոյն,
Քիլիս կոչեալ քաղաք գիւղոյն,
Մտեալ տըներն Հոռոմ Թաղոյն:

Փախեան յարտաքս տանէ միջոյն,
Զի մնաց անդէն գիշերն ի բուն,
Որժամ եղեւ առաւօտուն,
Նա ցրվեցաւ շատ տանէ ի տուն:

Անդէն սփռեալք քաղաք կիսոյն,
Եհաս շուկայն վառելիքնոյն,
Մտեալ մրգկիթսն տաճկընոյն,
Ել մընարայն²⁸ տեղ բա[ր]ձրայգոյն:

Դեռ քիւս չեկեալ այս մարախնոյն,
Զայս բան գործեաց ցեղ ցեղագոյն,
Յոր տունս [14ա] մտեալ ել ըռաֆնոյն
Թօփ կոյզ լինէր վեր առիքնոյն:

Լցվին ճառայք²⁹ մէջ ջրերոյն,
Եւ ի եփեալ կերակրներոյն,
Մեծ զարհուրանք առին մարդուն,
Զետ փարատն եգիպտացոյն:

Դիչ բառնալով տան մարդերոյն,
Աղաղակեն դէմս Ա[ստծո]յն,
Ինչ պատու[ի]յաս է մեր զլխոյն,
Որս եղեւ ատուքս սոյն:

Այս քաղաքիս բռնաւորնոյն,
Որ եւ ազգաւ էր հազարոյն³⁰,

Հասան աղայ մեծ վոյվատուն³¹,
Նա քաղաքէն էր Ձիւլոյն³²:

Եհան հրաման տան ամենոյն,
Ամէն դրան մէկ մարդ ելնոյն,
Զի հաւաքեն մարախն անհուն,
Բերեալ լնոյն ի մէջ գրոյն:

Ժողովեցին իբրեւ զծիւն,
Մոքս Ե՛ճ եւ մէկ իսուն³³,
Լցին մարախ մէջ հորեբուն,
Սայլեր եղին վերա բերնոյն:

Նա ոչ հատաւ անդաստանոյն,
Դեռ կայր [14բ] եւս յոլով անհուն,
Զետ զհեղեղս անձրեւոյն,
Վազեն գնան ուր կամենոյն:

Մինչեւ զբեռս արծակոյն,
Թռեալ երթան եզեր ծովոյն,
Հրամանաւ ստեղծողոյն,
Թափին ի ծովն յովկիանոյն:

Զվերջի բանն դեռ հայենոյն,
Թէ զինչ լինի առ ապառնոյն,
Միայն ասեն մեր մօլացնոյն,
Դեռ այս քիչ է այլ չաւելոյն:

Իսկ ի Յունիս երից տասոյն,
Նոյն մարախէն յետ նոր գալոյն,
Ապրիլ ամսէն Յունիս միջոյն,
Ոչ պակասեաց աւուրն ի բուն:

Կրկին պաշարեաց քաղաք եզրոյն,
Իբրեւ պատմէշս թշնամոյն,
Մտեալ ի քաղ ֆելլահներոյն³⁴,
Եւ այլ քաղեր վար եւ վերոյն:

Ապայ ի մէջ եկեղեցոյն,
Նախ ի յունաց յետոյ հայկոյն,
Եկեր զարիշն հետ թըթենոյն,
Եւ թգենիքն հետ նըռնենոյն:
[15ա] Ոչ թէ միայն մեր ժամերուն,
Այլ եւ մըզկիթ տաճկըներուն,
Եւ ի տներն ամենեցուն,
Զետ անասուն այսպէս առնոյն:

Այլ եւ արտաքս անդէոյն,
Ածուքներս եւ թէ այգոյն,
Կերեալ կամաչ բովանդակնոյն,
Դարձոյց անտառ այրեցելոյն:

Սոյն քաղաքի խոտ մարդերոյն,
Թէ մեծամեծ եւ փոքրագոյն,
Պառաւ³⁵ կանայք աղշըկումքոյն,
Առեալ ի ձեռս հին շորերոյն:

Ոմանք աւել ցախ փայտերոյն,
Կացեալ որմի տակ փողոցոյն,
Այլ եւ տանիս տանս ամ[են]ոյն,
Քիչ քիչ առնեն տուն մի՝ մտնոյն:

Նա ոչ անսար մոյն սիրելոյն,
Եւ ոչ վախէր մեռանելոյն,
Թէպէտ մեռեալ բազումք եղնոյն,
Կենդանիքն այլ են շատագոյն:

Այսքան աւուր յետ ժողովոյն,
Ճար ոչ եղեւ իւր հասունելոյն,
Թուլքս ետուն գնալ դիմոյն,
[15բ] Ուր կամենայր շրջէր հոլոյն:

Ձի թէ լինէր այս ցորենոյն,
Կամ թէ կերեալ գարջս տնոյն,
Մարդ չէր գտնոյր ի հացերոյն
Մտնէր քաղցած եւ ի նոթոյն:

Յորեանք մնացին ի հետ գարուն,
Մանկաղեցին կալըս կասուն,
Արագ արագ բերեն ի տուն,
Ձի մի ն[ո]ց[ա] չար եւս առնոյն:

Ոչ էր եղեալ այսպիսի բան,
Եւ չէր տեսեալ ծեր մարդերոյն,
Սոքա էին խոշորագոյն,
Քան զեկեալն առաջագոյն:

Տեսողք այգեաց եւ ածուրնոյն,
Ափքստսան լան կսկրծուն,
Աւաղ կարդան իւրեանց հոգոյն,
Հիւսնալով կան ափշենոյն:

Թեւ արձակեաց մարախն անհուն,
Թռեալ ելաւ երես օդոյն,
Շուգս էհարկ արեգակոյն,
Յունիս քսան հինկ օր ամսոյն:

Սոքա եւս չարս գործոյն,
Ձինչ մնացեալ [16ա] կայր կանաչնոյն,
Ուտեն գնայն այս երկրնոյն,
Ոչ եմք գիտակ թէ ուր գնոյն:

Աւեր արկին անդաստանոյն,
Ոչ բողոցին պար ծառերոյն,

Եւ ոչ յայգիր խաղողներոյն,
Նա ոչ խաւարտ պարտեզներուն:

Տունն անրի այս մարախնոյն,
Այսչափ զարար³⁶ արին մարդոյն,
Սոքա չառին եղբայրք սիրոյն,
Այլ Ա[ստուծոյ] էր բարկութիւն]:

Մեղա գոչեմք եղբայրք սիրոյն,
Նա սէր արէք հետ ընկերնոյն,
Դուք վերուցեք զատելութիւն,
Եւ ստացեք զխաղաղ բնութիւն]:

Եթէ չառնէք համեստութիւն],
Եւ չի գործեք զբարութիւն],
Օձսս առաքէ ռ[ոյ]պ[էս] հնոյն,
Եւ այլ տղունս պէս պէսս գոյն:

Լացեք մեղայիւ յոժ գաչոյն,
Մի հետեւիք չար բշմամոյն,
Զայս որ տեսիք է փոքրագոյն,
Գոյ պատահար այլ մեծագոյն:

[16բ] Տ[եառ]ն մերո պատուվիրամոյն,
Կատարեցեք ըստ հրամանոյն,
Որ ազատիք այս ցաւերոյն,
Թէ եւ այժմոյս եւ թէ գալոյն:

Ես արարի զայս պատմութիւն],
Որո եղէ տոյն բան տեսոյն,
Եկ պատուիաս այսոյն տարոյն,
Բազում երկիր չէ մեր միոյն:

Տեր Փիլիպպէ զայս երգելոյն,
Խրատող դու լսէ գրոյն,
Մեղա՛ գոչէ յարածամ դուն,
Լինա փրկութիւն] քո հոգոյն:

Եղեւ աստէն գործք մարախնոյն,
Գրեցի յետ մնացողնոյն,
Զիս յիշեցեք օր կարողալոյն,
Դուք այլ յիշեալ լիչիք բարոյն:

Բ.

ՏԱՂ ՍՈՒԻՐԱ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՒԼՆԵՅՈՒՆ³⁷

Սուրբ Ստեփանոս պսակ անուն,
Վայելչագեղ եւ գոյնզգոյն,
Զետ զծաղիկ զարման ժամուն,
[17ա] Որ ծաղկեցաւ Տ[եառ]ն սիրուն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն] Յ[իսուս]ի սուրբ հաւատոյն,

Ըստէ՛ֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնեայքն են խղճագոյն:

Նա բնական Ուրի գիւղոյն,
Փախուստ առնէր վ[ա]սն հաւատոյն,
Գայ բնակի ի Կոկիսոն,
Քրեւք իւրով հետ ծնողոյն³⁸:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւ[ա]տոյն,
Ըստէ՛ֆանէ բարեխօս դուն,
Որ Քրիստոնեայքսն են խ[ղ]ճագոյն:

Անդէն եւս քննող գալոյն,
Յուլիանոս արքայ պղծոյն,
Խոյսըս ետուն թագչիւ լերոյն,
Չի մի անկեալ ձեռս դքսոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէ՛ֆանէ բարեխօս դուն,
Քրիստոնէիցս մեր խղճագոյն:

Մատնեալ զնոսա չար հովիւնոյն,
[17բ] Ասեն Ա[ստուա]ծաշէն սարոյն,
Գալս քրիստոնեայք եւս երեսուն,
Կան թագըստի աղօթս առնուն:

Վ[ա]սն սիրուն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէ՛ֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնեայքսն խղճագոյն:

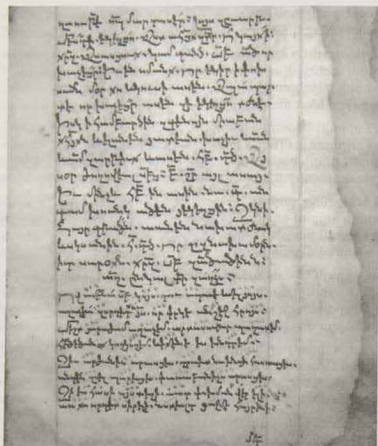
Որո իշխան Կոստէ անուն,
Յրդեալ զինվորս կալեալ բռնոյն,
Եւ կացուցեալ մեջ ատենոյն,
Հարցաքնեալ վ[ա]սն հաւատոյն:

Նոքա հաստատ կային յուսոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէ՛ֆանէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնեայքն [խղճագոյն]:

Նախ առաջեալ Ստէ՛ֆանոյն,
Ետ պատասխան ճշմարտագոյն,
Խաչս պաշտենք մեր Ա[ստուածա]յնոյն,
Եւ թշնամիք դից կոքերոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէ՛ֆանէ բարեխօս դուն,

Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարան, ձեռագիր քիւ 1224

Զմմառու Մատենադարան, ձեռագիր քիւ 609

Որ քր[ի]ստ[ո]նեայքն խղճագոյն:

[18ա] Եւ դատաւորքն չարագոյն,
Եաւքն կուսանքն իմաստուն,
Նահատակեայք առաջագոյն,
Քան Ստէֆանէ փոքր հեռագոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստ[է]ֆ[ա]նէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ Քր[ի]ստոնեայքն խղճագոյն]:

Յետ այնորիկ դէմս Կանչուն³⁹,
Որ դղեակն էր պարոն Օշնոյն,
Ի ձորակի քարամիջոյն,
Արկեալ ի մէջ վառեալ հրոյն:

Ստեփանոս հետ ընկերոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստէֆանէ բ[ա]րեխօս դուն,
Որ Քր[ի]ստոնեայքն խղճագոյն:

Անդէն եւ ոչ մեռանելոյն,
Հանեալ ի նոյն ձորակ բլրոյն,
Վճիռ հատին գլխատելոյն,
Ստեփանոս ս[ուր]բ Ունեցուն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստ[է]ֆ[ա]նէ բարեխօս դուն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Որով օրհնեալ տ[է]րն ամենայն,
Էջ ի երկ[18բ]նից նոյն հանդիսոյն,
Ի տեսանել ծառայս սիրոյն,
Հըրճովիլ ն[ո]ց[ա] ի քաջ մարտոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդ[ոյ]ն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատ[ոյ]ն,
Ստ[է]ֆ[ա]նէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստ[ո]նեայքն խղճագոյն:

Ընդ որս իջեալ պայծառ լուսոյն,
Պսակ փառաց եւ վարդագոյն,
Եղեալ ի գլուխ նահատակնոյն,
Պըճնիլ նովաւ ցրեմալ վերնոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստ[է]ֆ[ա]նէ բ[ա]ր[ե]խօս դուն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն]:

Ստեփաննոս հետ ընկերոյն,
Հեղին իրեանց ըստիւք արիւն,
Արժան եղեն սրբոց պարոյն,
Օրհնել գտ[է]ր միշտ արագոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն[ն] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստ[է]ֆաննէ բ[ա]ր[ե]խ[ի]սոս դուն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Անդ անփոփեալ մարմինք սրբոյն,
Եկեղեցիս վերա կառուն⁴⁰,
Աղբիւր բքխէ գերեզմանոյն,
Բըժիշկ լինի ամէն ցաւոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն [19ա] Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստ[է]ֆ[ա]ն[ն]է բ[ա]ր[ե]խ[ի]ս[ո]ս դ[ու]ն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Մի դադարէք աղերսելոյն,
Տառապեալ հայոց ազգի ձերոյն,
Մեզ փորձանաց ազատելոյն,
Երեսելի [']յաններեւոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստեֆաննէ բարեխոս դուն,
Որ քրիստոնեայքն խղճագոյն:

Տէր Փիլիպպէ մարդ է յետնոյն,
Երգս երգեաց ՆՈՃԽԷԺ⁴¹ քլոյն,
Սուրբդ աղաչեմ յոյով անհուն,
Ինձի օգնել ատուր վերջնոյն:

Վ[ա]սն սիրոյն Ա[ստուա]ծորդոյն,
Վ[ա]սն Յ[իսուս]ի ս[ուր]բ հաւատոյն,
Ստեֆաննէ բարեխոս դուն,
Մեղուցելոյս ինձ խղճագոյն:

Գ.

ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵ[ԱՆ] ԱՍԱԾԵԱԼ Ի Տ[Է]Ր ՓԻԼԻՊՊՈՍԷ

[19բ] Փողէր հրեշտակն վերա վիմի,
Ի գերեզմանն կենսատուփի,
Եկեալ կանայքն ի զհեբրի,
Իդս բերեալ ամուշալի:

Լուեալ կանանց ձայնս հրաշալի,
Աւեր զի լայք գկեմդանի,
Ջի լայք, զի լայք գկեանքն ամենի,
Յարեաւ, չէ աստ Ա[ստուա]ծ որդի:

Իսկոյն փողեր զարհուրելի,
Թեւ ասքողեր Տ[եառ]ն տապանի,
Երեւ ետ լոյս պայծառելի,
Չայնէր հրաշիւք զարմանալի:

Լուեալ կանանց ծայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսու]ս որդի:

Լայր Մարիամ յոյժ ողբալի,
Լայր որոներ զիւր քաղցր ռաբբի,
Ետես նման պարտիզպանի,
Հարցեալ տարար [20ա] զտ[ե]րն ամենի:

Լուեալ կանայքն ծայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Կուսի որդի:

Ի տեսանել Մագդաղենի,
Լըսեր զծայնս աւետալի,
Այդ պարտիզպանդ է քոյդ լաբունի,
Մի լայր սիրուն կին սրխալի:

Լուեալ կանանց ծայնս հրաշալի
Ասէր զի լայք զկենդանի
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի
Յարեաւ չէ աստ Ա[ստուա]ծ որդի:

Պահապանացն որ անդ լինի,
Պահել զվէմն անխաղտելի,
Կային թըմբեալ զետ մեռեալ դի,
Յորժամ լուան ծայնս սոսկալի:

Լուեալ կանանց ծայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսու]ս որդի:

Պակուցեալ ելեալ գնային,
Պատմել հր[20բ]էից մոլեալ ազգի,
Չեր բեռեռեալն որ ի խաչի,
Յարեաւ լուայք ծայնս հրեշտակի:
Լուեալ կանանց ծայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Կուսի որդի:

Սարսեցաք յոյժ հիւանալի,
Ի Կալիլիէ գնալ պիտի,

Առ աշակերտս իւր սիրելի,
Նոցայն ես լինի յայտնի:

Լուեալ կանանց ծայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Ա[ստուա]ծորդի:

Որով օրհնեալ տ[է]րն ամենի,
Էջ ի դժոխս ի նոյն վայրի,
Եհան զԱդամ կապեալն բանդի,
Իւր ծնընդօվքն ամենայնի:

Լուեալ կանանց ծայնս հրաշալի,
Ասէր զի լայք զկենդանի,
Ձի լայք, զի լայք զկեանքն ամենի,
Յարեաւ չէ աստ Յ[իսու]ս որդի:

[21ա] Էնն Ա[ստուա]ծըն համայնի,
Մեռեալ մարմնով վերա խաչի,
Եղեալ լինի զերեզմանի,
Ա[ստուա]ծապէս մերովս յարի:

Լուեալ համայն ՁՆՈՃԱԾ⁴² ամի,
Տ[է]լո ողորմեայ տէր Փիլիպպի,
Որ յարութեան զերզն երգեցի,
Տեսոյդ արայ զմեզ արժանի:

Դ.

«ԱՌԱՎՈՏՈՒՆ Ի ԴԷՄԼՈՒՍՈՅՆ»

Առաւօտուն ի դէմ լուսոյն,
Պուլպիւն ծայնէր վերա օդոյն,
Չայնէր զարդիր ասէր մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Դուն մարդ բանական ես արդուն,
Ես անբան եմ փոքրիկ թռչուն,
Միշտ կու ծայնեն զարդիր մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Թւպտո անբան փոքր եմ թռչուն,
Չայնիկ ունիմ քաղցրիկ սիրուն,
Ջարդիր զարդիր երգեմ մարդոյն,
Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Ձիս զարդ արեր ի մէջ այգոյն,
Դու վայելող այգոյ պտղոյն,
Չայնեմ զարդիր եկ մէջ յայգոյն,
[21բ] Իջեալ երկնից շողն արեւուն:

Ես դեքերիմ վարդին սիրուն,
Միշտ կու ցանկամ նորա տեսուն,

Երբ կու գարդի վարդն իւր ծառոյն,
Իջեալ երկն[ի]ց շողն արեւուն:

Յորժամ գարդի վարդն իւր ճղոյն,
Ես կու ցնծամ ն[ո]ր[ա] դիմոյն,
Զարդեաւ ասեմ վարդն իւր քիոյն,
Յերկնից իջեալ շողն արեւուն:

Տէր Փիլիպպէ երգող գայս գոյն,
Էր չես բանի լսեր դու քոյն,
Զարդիր կացիր գիշերն արդուն,
Ահայ իջեալ շողն արեւուն:

Ե.

«ՈՎ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԿՈՅՄ»⁴³

[118ա] Ով ամենաս[ուր]բ Կոյս,
Դու ապաւե[ն] եւ մեզ յոյս,
Աղաչեա՛ գորդիդ քու Յիսուս
Որ փրկէ անշէջ հրոյս:

Միշտ յարածամ աղաչեմ
Արտասու[ա]րթոր պաղատեմ,
Հեծեծանօք կողկողեմ
Եւ ի քէնէ ես խնդրեմ:

Զիս արժանիս արասցես
Դրախտ մախնոյն հասուցես,
Անդէն զմեզ պարեցես
Փառաբանիչս արասցես:

Զի ես հասի այս տեղի
Աւուր փոխման վեր ելի,
Առ քո որդիդ սիրելի
Նստեալդ յաջմէ հայրենի:

Զ.

«ԽԱԶԵԱԼ ԱՐՔԱՅՆ ՏԵՐԸՆ ՎԵՐԻՆ»

[128բ] Խաչեալ արքայն Տ[է]րըն վերին
Յ[իսու]ս Ք[րիստո]ս Ա[ստուա]ծ որդին,
Վասն Աղամայ մախաստեղծին,
Չարչարեցաւ վերա խաչին:

Իջ ի դժոխս ի նոյն վայրին,
Կապեալքն եհան որբ ի բանտին,
Զոր արտաքսեալ էր առաջին
Տարեալ եւէդ եղեմ դրախտին:

Այս զօրութեամբ էր ս[ուր]բ խաչին,
Արար ամօք զքշմամին,
Մուգեալ զնա խորս անդրնդին,
Անշէջ հրոյն արար բաժին:

Մեր պաշտունեա ենք ս[ուր]բ խաչին
[129ա] Պետեռելոյն երկրպագին,
Ով որ ի մա հաւատացին,
Համայն ազգաց քրիստոնէին:

Բարեխօստ օրըն վերջին,
Որ գայ փառօր լուսով ի ին,
Առ տարածեալն վեր[այ] մորին
Տարցէ 'ի տես բուն փայտ ծառին:
Որ իաղին էր մեր մախմին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այս ձեռագրին մասին մեր տեղեկութիւնները կը պարտինք բանասէր Գրիգոր Պողարեանին, որ տուած է անոր հակիրճ նկարագրականը Այնթապի «Զանազաններու սեփականութիւնը եղող ձեռագիրներու իր կազմած ցուցակին մէջ, առանց յայտնելու սակայն թէ ո՛վ է անոր սեփականատէրը: Պողարեան ատելցուցած է նաեւ, թէ այդ ձեռագիրը Յուլիս 1915ին, քաղաքի հայութեան տեղահանման առաջին օրերուն, բերուած է տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր ինք տեսած է զայն ու նկարագրած (Գրիգոր Պողարեան, «Այնթապի Հայերէն Գրչագիրներ», Պատմութիւն Ամբէպի Հայոց, Բ. Հտր., Գեորգ Ա. Սարաֆեան (խմբ.), Լոս Անճելէս, Central Typesetting Company, 1953, էջ 445-446):
- ² *Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի*, Հտր. Գ., կազմեց՝ Ա. Մախասեան, խմբ.՝ Ա. Տէր-Ստեփանեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 264-265:
- ³ Սահակ Ա. Մորատեան, Նազարէր Պ. Մարտիրոսեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց Վանքի եւ Երջակայից*, խմբ.՝ Արայ Գալայճեան, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 185-186:
- ⁴ Նոյն, էջ 185 եւ գիրքի վերջի էջերուն տախտակը:
- ⁵ Հ. Համազասպ Ոսկեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին Ի Վիեննա*, Բ. Հտր., Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1963, էջ 869-870:
- ⁶ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, եւ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1971, էջ 292-296:
- ⁷ Ոսկեան, էջ 869:
- ⁸ Պողարեան, էջ 294:
- ⁹ Պողարեան, էջ 504-505:
- ¹⁰ Բառը Հ. Ոսկեանի մօտ սխալ ընթերցմամբ դարձած է «*բռէպէր*» (տե՛ս՝ էջ 870ր) եւ «*Բռէպէր*» (նոյն, էջ 1057ր) ու իրեն համար սխալմամբ տրուած է 1772 թուականը:
- ¹¹ Բառը Հ. Ոսկեանի մօտ սխալ ընթերցմամբ դարձած է «*Զրդողլի*» (տե՛ս՝ էջ 870ր եւ 1031ա):
- ¹² Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Թ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1979, էջ 367:
- ¹³ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1967, էջ 564-566:
- ¹⁴ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Դ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1969, էջ 580:
- ¹⁵ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Զ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1972, էջ 541:
- ¹⁶ Նորայր Եպս. Պողարեան, *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Գ. Հտր.*, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1968, էջ 147:

- ¹⁷ Ձեռագրին նկարագրությամբ տես՝ Հ. Ներսիս Ալիքեանի և Հ. Համազասպ Ոսկեան, *Յուզակ Հայերեն Ձեռագրաց Ձմնատի Հանքի Մատենադարանին, Հտր. Բ., Անտոնյան Հաւարածոյ, Վիեննա, Մխիթարեան Տպարան, 1971, էջ 214-215:*
- ¹⁸ Յուզակագրողները որպէս գրչութեան բուական տուած են ԺԷ. դարը (էջ 214), մոռնալով սակայն որ ձեռագրին մէջ տեղ գտած են ԺԸ. դարու առաջին տասնամեակին հեղինակուած Տէր Փիլիպոսի երեք տաղերը, իսկ զիրքի աւարտին, անձնանուններու ցանկին մէջ, Տէր Փիլիպոսի անուան առջեւ առանց որեւէ հիմքի յիշուած է 1568 թուականը:
- ¹⁹ Իրենց այս աջակցութեան համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք բոլորին:
- ²⁰ Կը յիշուի օրինակ, որ Բիլիսի հայերը 1859ին «կը քակեն» իրենց հին եկեղեցին և վարժարանը՝ անոնց տեղ նորերը կառուցելու համար, «*Բայց դժբախտաբար այն տարիէն մինչեւ ցարժօր մարտիը ամէն տարի կու գայ սոսկալի բազմութեամբ և ցանաճին կ'ուտէ, հետեւաբար սովու և սղութեան մէջ խնայով, վարժարանին և եկեղեցին մնացած են կիսկատար...*» (Դաւիթ Վրդ. Տէր Դաւթեանց Ունեցի, «Մտորագրութիւն Այցելութեան», *Արշալոյս Արարատեան, Զմիւտնիա, 24 Յունիս 1867, 27րդ տարի, թիւ 808, էջ 2*):
- ²¹ $1162+551=1713$:
- ²² Աշոտ Գ. Արրահամեան, *Հայոց Գիր և Գրչութիւն*, Երևան, Երևանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1973, էջ 320: Որպէս աղբիւր Արրահամեան ցոյց տուած է Մատենադարանի թիւ 2444 ձեռագիրը, որ սակայն, ըստ ցուցակի տուեալներուն (*Յուզակ Ձեռագրաց Մատենոյ Անուան Մատենադարանի, Հտր. Ա., կազմեցին Օ. Եզանեան, Ա. Ջէյրումեան, Փ. Անթաքեան, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1965, էջ 802*) տարբեր ձեռագիր մըն է, ընդօրինակուած՝ Կաֆա, 1647ին:
- ²³ Ասատուր Ս. Մնացականեան, «17-րդ Դարի Երգիչ՝ Քոսա Երեցը և Նրա Երգերը», *Բանբեր Մատենադարանի, Գ. Գիրք, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1956, էջ 265*: Մարախի գործած աւերներուն մասին եղած ակնարկութիւնները տարօրինակ չեն հնչեր, քանի որ մարախի երամը կրնայ օրական 192 միլիոն քիլոկրամ ցանք լափել, այսինքն՝ միջին հաշուով, օրական 2500 մարդու ճաշի քանակ: Անոնք կրնան ծածկել 1200 քառ. քմ. տարածութիւն, իսկ իւրաքանչիւր քառ. քմ. կրնայ 40-80 միլիոն մարախ ընդգրկել: Ընդհանուր առմամբ մարախը կրնայ ծածկել երկրագունդի տարածութեան 20 առ հարիւր Ռորա Բարսեղեան, «Ափրիկեան Մարախները Ներխուժեցին Ժիպէլլի Բերդը», *Ազդակ, Պէյրութ, 11 Նոյեմբեր 2004, էջ 6*).
- ²⁴ Պողարեան, *Ե. Հտր.*, էջ 295-296:
- ²⁵ Ձմնատ, ձեռագիր թիւ 609:
- ²⁶ $1157+551=1708$ թ.:
- ²⁷ Արաքերէն «խոտար»՝ կանաչեղէն:
- ²⁸ Միմարէ՝ մզկիթներու բարձրադիր այն կառոյցը, ուրկէ իսլամ կրօնաւորներ հաւատացեալները աղօթքի կը իրաւիրեն և աղօթք կը բարձրացնեն առ Աստուած:
- ²⁹ Արաքերէն «Շառռա»՝ կոժ:
- ³⁰ Նկատի ունի հազարացիները՝ արաքները:
- ³¹ Վոյվոտա՝ իշխան:
- ³² Նկատի ունի Սեբաստիա նահանգի պատմական Ջիլէ քաղաքը, որ մինչեւ Ի. դարակիզը ունէր հայ, թուրք և յոյն խառն բնակչութիւն և մշանաւոր էր իր գորգերով:
- ³³ 550:
- ³⁴ Արաքերէն բառացիօրէն՝ երկրագործ:
- ³⁵ Բնագրին մէջ պատուալ:
- ³⁶ Արաքական ծագումով բրքերէն՝ վնաս:

³⁷ Սուրբ Ստեփանոս Ուլնեցի 25 տարեկանին Յուլիանոս Ուրացոյի շղթայագերծած հալածանքներէն խուսափելու համար, ծնողներուն ու հարազատներուն հետ, ընդամենը՝ 35 հոգի, լերան մը քարայրը կ'ապաստանին: Անոնք հովիւն մը մատնուելով՝ կը հանուին Սոկրատես դատարոյին առջեւ եւ իրենց հաւատքը չորանալով՝ տանջանքներու կ'ենթարկուին ու կը նահատակուին: Ստեփանոս կ'ըլլայ վերջին նահատակուողը՝ 18 Օգոստոս 362ին, Կանչիի մէջ (Յոնուգի հիսիսիս): Հայ եկեղեցւոյ *Շարակնոցին* մէջ կայ իրեն նուիրուած շարական մը, իսկ իր վարքը տեղ գտած է հայ «Յայսմատուրք»ներուն մէջ:

³⁸ Ստեփանոսի հայրը՝ Դազարոս, կը մահանայ հալածանքներու սկզբնատրութեան, իսկ մայրը՝ Մարիամ եւ ձօքը կոյս քոյրերը կը գլխատուին:

³⁹ Վերել յիշատակուած Կանչի քերդին մասին է ակնարկութիւնը, որ նախապէս կոչուած է Կանչու կամ Կանչուկ: ԺԲ. դարու վերջերուն Աշուտ իշխան տիրացած է անոր: Կանչիի տիրած են նաեւ՝ Հեթում Ա.ի եղբայրը՝ Օշին (որ մահացած է 1265ին) եւ Օշին Պայի եղբայրը՝ Գուիտոն:

⁴⁰ Մինչեւ 1915, քանի մը մատուռ կանգուն էր հոն, նուիրուած՝ Ս. Ստեփանոսին, անոր մօրը, քոյրերուն ու նահատակ ընկերներուն: Անոնցմէ մէկը կը կոչուէր Կանչի Սուրբ Ստեփանոս, տեղացիներու բարբառով՝ «Սըրքը Փէանիւս» եւ ուխտատեղի էր շրջանի հայութեան համար:

⁴¹ 1157+551=1708:

⁴² 1157+551=1708:

⁴³ Մխիթարեան Մատենադարան, Վիեննա, ձեռագիր քիւ 1224:

FATHER PILIBOS (PILIBBE) TEKIRDAGHTSI AND HIS POEMS (Summary)

MIHRAN MINASIAN

The first part of the article is a compilation of available data on the life and work of a late 17th and early 18th century scribe and poet, the little known Father Pilibos-Pilibbe Tekirdaghtsi. Born in the 1650s or 1660s in Tekirdagh, at an early age father Pilibos migrated to Kilis, where he settled and lived the rest of his life. Basing his work on information gathered from diverse manuscripts and colophons, as well as lines from Father Pilibos's poems that refer to his biography, the author narrates the life of Father Pilibos and details the five manuscripts he copied. As three of the six poems have the same date, 1708, the author speculates that Father Pilibos could have been a prolific writer and that more of his poems might be found.

In the second part of the article five original and heretofore unpublished poems of Father Pilibos are put into circulation along with a version of a sixth previously published poem.

One of the poems is dedicated to the locusts that struck Kilis on April 15, 1708. The others are dedicated to St. Stepanos Oolnetsi, the resurrection of Christ, the light at dawn, and the Virgin Mary, while the sixth is about the "Crossed King, Lord of Heaven".